Ekonomik Yaklaşım, Cilt : 23, Özel Sayı, ss. 133-160

MODERN DÜNYA-SİSTEMİ ANALİZİ VE DIŞ TİCARET

Filiz ELMAS*

Özet

Bu çalışmanın amacı, Immanuel Wallerstein tarafından 1970'lerde geliştirilen "Modern Dünya-Sistemi" analizi bağlamında dış ticaret kavramını irdelemektir. Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, Modern Dünya-Sistemi analizinde kullanılan kavramların tanıtılmasıdır. İkinci bölüm, Wallerstein'ın zamansal sınıflamasına uyularak dünya-sisteminin dönüşüm evreleri dört dönem halinde ele alınmış ve bu zaman kesitlerinde dış ticaret kavramı incelenmesidir. Son bölüm sonuç ve değerlendirmedir.

Anahtar Kelimeler: *Modern Dünya-Sistemi, Immanuel Wallerstein*

JEL Sınıflaması*: F54, F59*

Modern World-System Analysis and Foreign Trade

Abstract

The aim of this study is to examine the concept of foreign trade in terms of the "Modern World-System" analysis developed by Immanuel Wallerstein in the 1970's. The study consists of three parts. The first part includes main concepts in order to explain the terminology used in the Modern World-System analysis. In the second part, the transformation stages of the world-system will be investigated while obeying the time limitation of Wallerstein and foreign trade concept in those time stages will be investigated.The last part is the conclusion and evaluation.

Keywords: *Modern World-System, Immanuel Wallerstein*

JEL Classification: *F54, F59*

* Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, İ.İ.B.F., İktisat Bölümü.

GİRİŞ

Modern dünya-sistemi analizi Immanuel Wallerstein tarafından 1970'lerde geliştirilmiştir. Analizin oluşumunda ECLA tarafından geliştirilen Bağımlılık Teorisi, Marks'ın sermaye kavramı ve Annales Okulu etkilidir. Ayrıca Sweezy ve Dobb'un feodalizmden kapitalizme geçiş süreci konusundaki görüşleri, Braudel'in toplumsal zaman kavramı ve Polanyi'nın ekonomik örgütlenme biçimi hakkındaki analizleri modern dünya-sisteminin oluşum sürecinde önemli olmuştur. [1]

Wallerstein dünya tarihi konusunda yaptığı ayrıntılı çalışmasında, sosyal sistemi tarihsel, ekonomik ve sosyolojik dönüşüm süreci içindeele almaktadır. Analiz yöntemi "özel olanları ayrıntılı bir şekilde anlatarak, genel kurallar ortaya koymaktır." (Wallerstein, 2005d, 9). Bu çaba aslında bilim ve felsefenin ayrı şeyler olduğu düşüncesini çözüme kavuşturmak, bilgi epistemolojisini yeniden birleştirmek isteğinden kaynaklanır.

Yazarın sosyal bilimler alanındaki çalışmaları geniş bir literatür oluşturur. Ancak kaba bir sınıflama ile sosyal bilimlerin tarihsel gelişimi konusundaki görüşleri "Sosyal Bilimleri Açın, Gulbenkian Komisyonu", "Sosyal Bilimleri Düşünmemek", "Yeni Bir Sosyal Bilim İçin" isimli kitaplarında yer almaktadır. Siyaset ve sistem tartışmaları" 21.YY'da Siyaset", "Amerikan Gücünün Yükselişi", "Ütopistik ya da 21. Yüzyılın Tarihsel Seçimleri", "Liberalizmden Sonra" adlı çalışmaların konusunu oluşturur. Toplumsal hareketler "Sistem Karşıtı Hareketler", "Büyük Kargaşa: Yeni Toplumsal Hareketlerin Krizi" ve sınıf-ulus, kimlik oluşumu ise " Jeopolitik ve Jeokültür", "Irk, Ulus, Sınıf: Belirsiz Kimlikler" isimli kitaplarda açıklanmaktadır. Modern Dünya-Sisteminin tarihsel gelişimi, aynı adı taşıyan ve üç cilt halinde yayımlanan temel kitapta incelenmektedir.

Wallerstein'a göre, kapitalizm, sonsuz sermaye birikiminin önceliği tarafından tanımlanan tarihsel toplumsal bir "sistem" olarak ele alınır. Yazar tarihsel kapitalizmi, "temel iktisadi etkinlik içinde geçerli olan ya da ağır basan iktisadi amacın ya da yasanın sınırsız sermaye birikimi olduğu somut, zamanla sınırlı, mekânla sınırlı, tümleşik üretim etkinlikleri" olarak tanımlar (Wallerstein,2002c,16). Kapitalizmde sermaye kendini büyütmek amacıyla kullanıma girmektedir. Sermaye, ana-akım iktisadında üretken faaliyetlere yatırım yapmak için kullanılan varlıklara gönderme yapar. Ancak Wallerstein 'da Marksist analize bağlı olarak bu kavram sadece "kapitalist sistemde var olan ve işgücünü sağlayanlar ile çatışma içindeki üretim araçlarının denetiminde kendini gösteren

---

[1] Braudel'in zaman kavramı kronolojik zamandan farklı anlaşılmalıdır. Braudel'e göre, gerçek evrensel yasalar ancak uzun sürede bilinebilir. Bu anlamda "uzun zaman", uzun zamanlarda dayanıklı olabilen yapıya karşılık gelmektedir.

ilişkisel bir terim" olarak ele alınmaktadır.[2] Sermaye, birikmiş zenginlik, geçmişte harcanan emeğin birikimlerinden tükenmemiş olanıdır. Birikim süreci ise ekonomide işçi sınıfına, kâr kavramına, metalaştırma sürecine, kısaca piyasa mekanizmasına ihtiyaç duyar. Bu süreçte üretim aşamalarının, meta zinciri biçiminde birbirine bağımlı hale gelmesi önemlidir.

Sistemde iki temel çelişki vardır: Birinci çelişki, tek tek kapitalistler için birikim sürecinin rekabet ile gerçekleşmesi, bu anlamda kapitalistlerin birbirine karşı eşit koşullarda var olmamasıdır. İkinci çelişki, sistemde daha çok sermaye biriktirilip daha çok süreç metalaştırıldıkça alıcı bulunamaması sorunudur. Dünya-sisteminin başlangıcından itibaren sürekli genişlemesinin etkisi, şeylerin sürekli metalaşmasıdır, insan emeği de bu sürece dâhildir. Doğal kaynaklar, toprak, emek ve insan ilişkileri kendi özgün değerinden soyutlanır ve ona bir değişim değeri belirleyen pazarda metaya dönüşür. Üretici iç ve dış rakiplerini gözeterek sermaye birikimi ve kârı artırmayı amaçlar. Dış pazarda kâr arayışı anlamında önem kazanır. Kısaca dış ticaret, sistemin sürdürülebilirliği açısından kilit önem taşır.

Dünya-sistemleri analizine yöneltilen eleştiriler arasında ticaret başlığının dikkat çekmesi de kavramın önemini ayrıca vurgulamaktadır. Farklı bir çalışmanın konusunu oluşturması gereken, bu nedenle de makale kapsamında yer almayan dış ticaret başlığında modern dünya-sistemine yönelik eleştiriler temel olarak üç grupta toplanabilir. İlk grup Avrupa odaklı ve ekonomi temelli bir analiz olması konusuna vurgu yapmaktadır. Avrupa ticaret yapısındaki değişiklikler, çevrede sosyo-ekonomik ve siyasal değişikliklere neden olan önemli bir unsurdur. Bu bağlamda incelemede ekonomi dışındaki faktörlere de yer vermek gerekir. Eleştirilerde ikinci grup, sınıf ilişkileri konusuna odaklanmaktadır. Örneğin Brenner, teorinin nitelik değil nicelik üzerine kurulduğunu, Wolf kapitalizmin üretim düzeyinde tanımlanması gerektiği, Gerstein kapitalizmin dolaşım açısından ele alındığı ve sınıf mücadelesinin kaynağına inilmediği konusuna vurgu yapar. Üçüncü başlık, dışsal faktörlerin ülkelerin kalkınmasındaki rolünün abartılması biçimindedir. Bergesin ve Pietersen, dünya ekonomisinin oluşmasında tarihsel olarak askeri gücün serbest ticaretten çok daha önemli olduğunu ileri sürer (Karaömerlioğlu 2001-2002).

Modern dünya-sistemi analizi bağlamında dış ticaret kavramını açıklamak amacını taşıyan çalışmanın birinci bölümü, analizde kullanılan terminolojinin tanıtılmasına ayırılmıştır. Modern dünya-sistemi analizinin sadece kavramsal çerçevede incelenmesi, kuşkusuz geniş bir çalışmanın konusudur. Ancak bu bölümde yer alan kavramsal inceleme, çalışma kapsamı ile sınırlı olup, hedef makale bünyesinde kullanılan terminolojinin tanıtılmasıdır. İkinci bölümde dünya-

[2] Kavramsal açıklamalar için bkz.Dünya Sistemleri Analizi: Bir Giriş, (2005c)

sisteminin dönüşüm evreleri dikkate alınarak, yani yazarın zamansal kısıtlarına uyarak dış ticaret kavramı incelenmiştir. Wallerstein, dünya-sisteminin dönüşümünü dört farklı dönemde ve dört ciltte inceler. Buna göre Modern Dünya-Sistemi adlı kitabın birinci cildi İspanya imparatorluğunun yükselişi ve yıkılışını, ikinci cildi Hollanda hegemonik imparatorluğunu, Fransa mutlakıyetçe rejimi ile Britanya'nın ortaya çıkışını inceler. Üçüncü cilt Sanayi Devrimi dönemi, yani Britanya'nın hâkimiyetini ve dördüncü cilt Amerika'nın yükselişini ele alır.

1. MODERN DÜNYA-SİSTEMİ ANALİZİ İÇİN TERİMSEL BİR AÇIKLAMA

Wallerstein dış ticareti Batı Avrupa'da gelişen kapitalizm sürecinde ele alır. Kapitalizm, tarihsel bir süreçte on beşinci ve on altıncı yüzyıllardaki kökenlerine kadar uzanarak bir "dünya-sistemi" kavramı olarak ele alınır. Burada incelenen tarihsel toplumsal sistem kavramı, dünya-sistemleri analistleri tarafından bütün toplumsal sistemlerin eşzamanlı olarak sistemik ve tarihsel olduklarını vurgulamak için kullanılmaktadır. Dünya sistemi kavramı, kapitalist sistem etrafında ekonomik sömürgeyi tanımlayan Marksist gelenekten türetilmiştir. Bu kavram bağlamında, Frank ve Gills'in geliştirdiği dünya sistemi (tekil ve tire yok) kavramı ile Wallerstein'ın geliştirdiği dünya-sistemleri (çoğul ve tire var) kavramı teorik ve kavramsal farklılıklar içermektedir. İlki 1500 den önceki yılları da kapsayan Avrupa dışı, ikincisi ise 1500 sonrası dönemi ve Avrupa merkezli analiz birimini seçer. Wallerstein göre kavram çoğul olmalıdır; çünkü çalışmasında modern dünya-sistemi ya da kapitalist dünya-ekonomisi birçok sistemden biri olarak ele alınır ve özelliği çağdaşlarını yok edecek bir güce sahip olmasıdır. Tire işareti gereklidir, çünkü "dünya" sistemi bir sıfat değildir, aksine iki sözcük birlikte tek bir kavram oluşturur.[3]

Dünya-sisteminin tanımı Modern Dünya-Sistemi isimli kitabın 1. cildinde yapılmaktadır. "*Dünya-sistemi* sosyal bir sistemdir, sınırları, yapıları, üye grupları, meşruiyet kuralları ve bağdaşıklığı vardır. Sistem içinde ekonomik bir biçim olarak kapitalizm ekonomik kazancın dağıtımı ve ekonomik kaybın sürekli olarak siyasi oluşumlar tarafından emilmesine dayanır " (Wallerstein, 2002a: 361). Aslında tarihsel olarak üç sosyal sistem söz konusudur. *Mini-sistemler*, küçük, homojen ve avcılık, toplayıcılık gibi kendine yeterli olan bir sosyokültürel sisteme sahip toplumlardır. *Dünya-imparatorlukları* tek bir politik merkezi ve eksensel iş bölümü olan ancak çok sayıda kültürün birlikte var olduğu büyük bürokratik yapılar olarak tanımlanır (Rusya, Çin ve Osmanlı imparatorlukları gibi) *Dünya-ekonomileri* ise çok

[3] Bu konuda ayrıntılı tartışma için bkz. Frank ve Gills (2003)

sayıda politik merkez ve kültürün birlikte var olduğu, büyük bir eksensel iş bölümü içeren sosyal yapılardır. *Eksensel işbölümü* kapitalist dünya-ekonomisini bir arada tutan ve merkeze özgü olan bir terimdir. Süreç aynı zamanda çevresel süreçleri de birbirine bağlamaktadır. Bir dünya-ekonomisinin zorunlu olarak kapitalist olması gerekir ve kapitalizm ancak bir dünya-ekonomisi çerçevesi içinde var olabilir. Bu nedenle modern dünya-sistemi, kapitalist bir dünya-ekonomisi olarak tanımlanır.

Dünya-sistemi tezi, sermaye birikim olanaklarıyla belirlenen hegemonik bir seri tanımlayarak, 17. yüzyılda Hollanda, 19. yüzyılda İngiltere ve 20. yüzyılda ABD hegemonyasının oluştuğunu, her hegemonik serinin kendi içinde sistematik birikim döngüsü ile çözümlenmesi ve büyük sermaye çevreleriyle devletlerarasında ilişkilerin birlikte değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koyar. Wallerstein *hegemonya* terimi ile bir devletin diğer devletler üzerindeki ekonomik, politik ve finansal üstünlüğünü birleştirdiği, dolayısıyla askeri ve kültürel liderliğe de sahip olduğu durumlara gönderme yapar. Belli bir merkezi gücün üretim, ticaret, finans sektörlerinde diğer merkez devletlere karşı aynı anda üstünlük göstermesi kısa süreli olabilir. Bu geçici zirveye hegemonya adı verilmektedir. Dünya-sistemleri analizinde her hegemonyanın oluşum ve gerilemesi, yani hegemonik çevrimleri söz konusudur.

16. yüzyılda doğan ve tarihsel ve toplumsal bir sistem olan modern-dünya sistemi evrim gösteren bir dizi kurumsal alana bağlıdır ve dış ticaret de bu kurumsal alanlar içinde incelenir. Wallerstein ve Hopkins (2000) kurumsal alanları *dünya sisteminin vektörleri* olarak adlandırmakta ve şöyle sıralamaktadır: Devletlerarası sistem, dünya üretiminin yapısı, dünya emek gücünün yapısı, dünyadaki beşeri refah kalıpları, devletlerin toplumsal birliği sağlama gücü ve bilgi yapıları.

Wallerstein (2002c) dünya üretim sistemini, tarihsel bir sistem olan kapitalizmin, 15 ve 16. yüzyılda Avrupa'da pazar ticareti boyutundaki gelişimi içinde ele alır ve belirleyici özellik olarak da, satış için azami kârı sağlamak üzere pazara yönelik üretime vurgu yapar. Dünya ekonomileri, sistem içinde endüstriyel üretim, sermaye birikimi, uluslararası pazar ilişkileri açısından, ulaşım ve iletişim imkânlarının bir işlevi biçiminde evrimleşir. Amaç Marks'ta olduğu gibi sermayenin kendini büyütmesidir. Yalnızca değiş-tokuş süreçlerinde, piyasada değil, tüm aşamalarda yani üretim ve dağıtım süreçlerinde de yaygın bir metalaştırma vardır. "Dünya-sistemi birçok yönden farklı olabilir, ancak esas olarak, eksensel bir işbölümüne, eşitsiz değişime ve devletlerarası bir sisteme dayanan kapitalist bir dünya-ekonomisi olarak kalacaktır" (Wallerstein, 2000: 284).

Devletlerarası sistem, dünya üretim sisteminin sayesinde işlediği varsayılan dünya serbest pazarını kısıtlayan ve biçimlendiren bir çerçeve yaratmaktadır. Dünya-sisteminin başlangıcından itibaren sürekli genişlemesinin bir etkisi, şeylerin

sürekli *metalaşmasıdır*. Buna insan emeği de dâhildir. Doğal kaynaklar, toprak, emek ve insan ilişkileri kendi özgün değerinden soyutlanır ve ona bir değişim değeri belirleyen pazarda metaya dönüşür. Meta zincirleri çok sayıda devletin politik yetki alanında olan ekonomik faaliyetleri birbirine bağlamaktadır. Üretim süreçlerinin bağlantısını yöneten devletlerarası süreç ise üretim sürecini belirleyen kârlılık kadar önemli olan diğer bir unsur, yani tekelleşme derecesini etkilemektedir. Tekellerin genişleme süreci dünya ekonomisinin genişleme, daralması ise daralma sürecini belirler. Devletlerin tarafsız olması mümkün değildir. Her devlet, ulusal çıkarları gözetme ve dünya-sisteminin uzun vadeli istikrarını sağlama ve uzun vadeli sermaye birikimini garanti etme işlevine sahiptir.

Analizde dış ticaretin bileşimi ve mekânsal ölçeği incelenirken, merkez, çevre ya da yarı çevre ülkeler bazında kapitalizmin değişen dengeleri dikkate alınır. *Merkez* ve *çevre* kavramları ise ilişkisel bir çift terimdir. Dünya-sistemine göre merkeze özgü süreçleri çevresel süreçlerden ayırt eden kilit unsurun, bu süreçlerin ne derece tekelleşmiş olduğu ve dolayısıyla da kârlı olduklarıdır. Bazı ülkeler, merkeze özgü ürünleri çevre ülkelere, çevresel ürünleri ise merkez ülkelere ihraç edilmektedir. Analizde bu nedenle *yarı-çevre* ülkelerden söz edilir ve bu ülkelerin dünya-sisteminin işleyişinde özel bir rol oynadıkları görülür. Wallerstein' e (1989, 2000, 2002a, 2002b) göre, merkez ülkeler ekonomik olarak daha güçlü olmaları nedeniyle dünya ticaret düzenini kendi çıkarlarına uygun olarak düzenlemekte ve azgelişmiş çevre ülkelerin doğal kaynaklar ve insan gücünü sömürmektedir. Tarihsel evrimde küçük, güçsüz, kültürel ve ırksal olarak farklı olan halkların katılımı, ancak emeğin uluslararası bölünmesine katılması yani egemen merkez bölgelerin (temelde Avrupa'nın) genişlemesiyle olmaktadır. (Yarkın, 2008: 172). Yarı çevre ülkeler merkez statüsü için rekabet içindedir. Bu durum, sistemi sürekli bir dengesizlik içinde tutar. Merkez, çevre ve yarı-çevre ülkelerin sistem içindeki konumu değişkendir. Yani tarihsel gelişim içinde merkez olan bir ülke çevre, ya da yarı-çevre olan bir ülke merkez konumuna geçebilir. Değişimi belirleyen sermaye birikimidir.

Çevre, yarı-çevre ve merkez, iletişimini dünya pazarı ile sağlar. Kapitalist sermayenin sınır ötesi yayılmacı gelişimi *uluslararası işbölümüne* neden olmaktadır. İşbölümü sadece mesleksel değil, aynı zamanda mekânsal yani coğrafidir. Dünya-ekonomisinin bu biçimde bölünmesi, mesleki görevler hiyerarşisini gerektirir ve yüksek beceri, sermaye isteyen işler "yüksek-dereceli" bölgelere ayrılır. İşgücü, insan sermayesini de içine alacak biçimde birikmiş sermayeyi ödüllendirir ve piyasa mekanizması da bu eğilimi destekler.

Bireyler *hane* adı verilen ve "cari gelir ve birikmiş sermayeden oluşan bir ortak fon kullanan, göreli olarak istikrarlı yapılar" çerçevesinde yaşar

(Wallerstein,2002c,21) Emek *üretken ve üretken olmayan emek* olarak ayrılmaktadır. Hane dışında ücret geliri ile çalışan emek üretken, hane içinde çalışan ve artı değer üretmeyen emek ise üretken olmayan emek olarak tanımlanır. Tarihsel kapitalizmde işbölümü ile emeğin değerlendirilmesi önemlidir. Emek metalaşmakta, proleterleşmektedir. Proleterleşmenin nedenlerinden biri meta zincirleridir. Böylece merkeze kaynak aktarılmakta ve maliyetler düşmektedir. Yirminci yüzyılda çokuluslu şirketler bu süreçle artı değer oluştururlar.

Meta zincirleri coğrafi olarak çevreden merkeze doğru gitme eğilimindedir ve mekân hiyerarşisi ile toplumsal işbölümü sağlar. Merkez-çevre bölgeleri arasında yalnızca işbölümü ölçütleri açısından değil, aynı zamanda sermaye birikimi açısından da kutuplaşmalara yol açar. Eşitsiz değişim, artı değerin ve bu anlamda da dış ticaretin temel belirleyicisidir ve artı değerin bir bölgeden diğerine aktarılmasını sağlar. *Artı değer* terimi ile kastedilen üretici tarafından elde edilen gerçek kâr miktarıdır. *Eşitsiz değişim,* Wallerstein'ın açıklamalarına göre, Emmanuel tarafından Ricardo'nun karşılaştırmalı üstünlük kavramını çürütmek amacıyla geliştirilmiştir. Emmanuel, düşük emek maliyetleri olan ürünler (çevresel ürünler) yüksek emek maliyetleri olan ürünlerle (merkeze özgü ürünler) mübadele edildiğinde, artı değer transferini içeren ve çevreden merkeze giden eşitsiz bir mübadele olduğunu ileri sürmüştür.

Wallerstein devlet kavramını dünya ölçeğinde işbölümünün belirlenmesi açısından ele alır. Dünya-ekonomisinde tüccarların sahip olduğu avantajlar, yöneticileri çok çeşitli çıkarlara ve baskılara bir biçimde cevap vermek zorunda olan tek bir devletin çatısı altında mümkündür. Bu nedenle kapitalizmin sırrı, tek bir ulus devletin çatısı altında işbölümünün kurulmasıdır. *Devlet* kavramı, modern dünya-sisteminde tebaası üzerinde egemenlik iddia eden sınırlı bir toprak parçasını ifade eder. Uluslararası ticaret ve uzmanlaşma aynı zamanda bürokratik devlet yapılarının finansmanını da sağladığı için teşvik edilmektedir. Wallerstein'a göre (2005c), ulus devlet bütün modern devletlerin ulaşmaya çalıştıkları fiili bir idealdir. Bir ulus devlette bütün bireyler bazı temel değerleri ve bağlılıkları paylaşmaktadır. Devlet tarafsız bir hakem değildir ve işlevi birbiriyle gizli ittifaklar yapan, çatışan sosyal gruplar merkezinde tanımlanmalıdır. Liberal devlet anlayışında, devletin sosyal düzenin fonksiyonel ve coğrafi alt bölümlerle olan ilişki biçimleri üzerinden yapılan analiz önemlidir. Devlet ekonomik girişimci olmaktan çok ekonomik işlemlerin belli ticari kurallara göre yapılmasını sağlar. Bu biçimde pazarın işleyişi, üretim artışı ve sonuç olarak da ekonomik gelişme açısından motivasyon sağlar.

Kapitalist dünya-ekonomisi çoklu siyasal yapıların (devletlerin) varlığından yararlandığı gibi, değişik *etnik ve ırksal gruplar* gibi kültürel birimlerin varlığından da yararlanmıştır. Değişik değerler, diller ve üretim biçimlerine sahip çok kültürlü

birimlerin varlığı, emek denetimindeki kolaylık nedeniyle dünya ekonomisinin yayılması ve güçlenmesini sağlamıştır. Çünkü bu yapılanma sınıf bilincinin gelişmesiniengellenmektedir.

2. MODERN DÜNYA-SİSTEMİNİN DÖNÜŞÜM EVRELERİ VE DIŞ TİCARET

Wallerstein, modern dünya-sisteminin dönüşümünü dört farklı evrede ve dört cilt halinde inceler. Birinci evre, Avrupa ölçekli olan dünya–sisteminin kökenleri ve barındırdığı şartlarının incelendiği 1450–1640 yıllarıdır. Bu evrenin yer aldığı birinci ciltte Wallerstein, merkez-çevre karşılığıyla, Braudel'in uzun zaman kavramını birleştirmekte ve bunu Sweezy'nin geçiş dönemi tartışmasına bağlamaktır. İkinci evre, sistemin iç uyumunun sağlanması ve güçlenmesi yani 1640–1815 yıllarıdır. 1815–1917 dönemi, dünya ekonomisinin küresel bir girişime dönüşümünü mümkün kılan modern sanayileşmenin teknolojik dönüşümüdür. Kapitalist dünya-ekonomisinin bütünleşme ve güçlenmesi ise 1917'den günümüze uzanan süreci kapsar (Wallerstein, 2002a: 28). Bu aşamalara paralel biçimde, Modern Dünya-Sistemi adlı kitabın birinci cildi, İspanya imparatorluğunun yükselişi ve yıkılışını, ikinci cildi Hollanda hegemonik imparatorluğunu, Fransa mutlakıyetçi rejimi ile Britanya'nın ortaya çıkışını inceler. Üçüncü cilt Sanayi Devrimi dönemi, yani Britanya'nın hâkimiyetini, dördüncü cilt ise Amerika'nın yükselişini ele alır (Okitik ve Kökalan, 2001–2002: 129).

3.1. Kapitalist Tarım ve 16. Yüzyıl'da Avrupa Dünya Ekonomisinin Kökenleri

Modern dünya-sistemi isimli çalışmanın birinci cildi Kapitalist Tarım ve 16. Yüzyıl'da Avrupa Dünya Ekonomisinin Kökenleri başlığını taşımakta ve kitap Avrupa ölçekli olan dünya–sisteminin kökenleri ve barındırdığı şartlarının incelendiği 1450–1640 dönemini içermektedir. İnceleme altı bölümde yapılmaktadır. Yedinci bölüm teorik bir tekrar niteliğindedir.

Tarihsel evrimde analiz 1450 tarihinden önce başlamakta ve bu kesitte kapitalizm öncesi geçerli olan sistem yani feodalizm incelenmektedir. Bu amaçla öncelikle feodalizmin tanım ve kapsamı belirlenmekte, sonra sistemin kapitalizmden farkı ortaya konmakta ve nihayetinde kapitalizme dönüşüm süreci ele alınmaktadır. Çalışma açısından ilginç olan analizin ticaret açısından yapılmasıdır.

Feodalizm Ortaçağ Avrupa'sında hüküm süren tarihsel ve parçalanmış bir güç sistemidir. Bu güç sisteminde, toplumsal yükümlülükleri birbirleriyle mübadele

eden lordlar ve vasallar hiyerarşisi söz konusudur. Feodalizm doğal bir ekonomi değildir yani kendi başına var olma özelliği yoktur. Süreç olarak bakıldığında Batı Avrupa feodalizminin Roma İmparatorluğu'nun çözülmesi ile ortaya çıktığı görülür. Ancak Wallerstein'a göre Feodal Avrupa sadece bir "medeniyettir" ancak bir dünya-sistemi değildir (Wallerstein, 2005c, 140).

Artı değer ilişkisi olarak incelendiğinde feodalizm "nüfusu ve üretim oranları yavaş yavaş artan ekonomik merkezler serisi" (Wallerstein, 2002a, 35) olarak adlandırılmakta ve bu yapıda artı değer, soyluluk statüsüne sahip ve hukuki mekanizmayı ellerinde bulunduran toprak sahiplerine yani derebeylerine aktarılmaktadır. Ancak artı değerin büyük bir bölümü para değil mallarda içerildiğinden satılması gerekir. Böylece analizin bu bölümünde tüccar sınıfı ve ticaret kavramı gündeme gelmektedir. Feodalizmin yayılmasına paralel olarak yabancı hegemonyasında olan bölgelerarası ticaret önem kazanmaktadır. Ticaretin kompozisyonunudaha çok lüks mallaroluşturmaktadır. Kapitalist formda oluşacak modern dünya-ekonomisi ile üretim yapısı değişecek ve ticaret toptan-ticaret niteliğine bürünecektir.

Wallerstein feodalizmin krizinin on dördüncü yüzyılda oluştuğunu ifade eder ve kriz sürecinde Yüzyıl Savaşları'nın önemli olduğunu vurgular. Yüzyıl Savaşları nedeniyle oluşan savaş ekonomisi sonucu vergi ve borçların artması, üretim ve tüketimin düşmesine, uluslararası ticaretin olumsuz etkilenmesine neden olmuştur. Savaş, kıtlık ve salgınlar nüfusu ciddi biçimde azaltmıştır. Bu süreçte köylünün güvenli yer arayışı, yerleşim yerlerinin terk edilmesine ve toprağın tek elde toplanmasına neden olmuştur. Dönem boyunca tarımsal ürünlere olan talep artmış ve azalan işgücü nedeniyle ücretler de yükselmiştir. Derebeyi sınıfı fakirleşmiştir.

Yazara göre bu durumda Batı Avrupa'yı yıkım ve durağanlıktan kurtaracak çözüm, ya paylaşılacak pastayı büyütmek ya da yeni bir sosyal organizasyon gerçekleştirmektir. Böylece tarım sektöründe gerçekleşen organizasyon ile derebeylerinin yerini varlıklı köylüler almış ve yeni bir kavram olan ulus devlet tartışmaya açılmıştır. Wallerstein ulus devlet gelişiminde önemli olan bürokrasi kavramını savaş maliyetini karşılamak amacıyla büyük organizasyonlara ihtiyaç duyulması ve etkin vergi geliri toplanması ile ilişkilendirir. Ulus devlet "hayatta kalabilecek ve komşularına göz dikecek kadar büyük ve fakat bir merkezden organize edilebilecek kadar küçük"olmalıdır (Wallerstein, 2002a, 49). Kısaca bu bölümde Batı feodalizminde yaşanan kriz, Avrupa'nın on altıncı yüzyıldan bu yana süregelen yayılımının ve ekonomik dönüşümünün ön oluşumu, "prelüdü" olarak ele alınır.

Feodalizmden sonra Avrupa'da artı değerin kullanımı ve idaresi için yeni bir forma ihtiyaç duyulacaktır. Bu form Wallerstein'a göre, kapitalist-dünya

ekonomisidir. Dünya-ekonomisi önce tarımsal sonra sanayi artı değerinin dolaysız kullanımını sağlayacaktır. Bu sürecin işlerliğini belirleyen mekanizma ise dış ticarettir. Yani kapitalist dünya-ekonomisi, devlet yapılarının yapay olarak yardım ettiği bir dünya pazarını gerekli kılar. Bu nedenle dünya-ekonomisinin sürekliliği ve coğrafi genişlemesini sağlayan dış ticaret, sistemin temel yapı taşları arasında yer alır.

Wallerstein dünya-ekonomisinin oluşumunda ülke açısından ilk vurguyu Portekiz'e yapar. Portekiz bu süreçte para temelli ekonomisi ve şehirli nüfusu ile Batı Avrupa'da öne çıkan bir ülkedir. Portekiz'in önem kazanmasında, coğrafi konumu nedeniyle denizaşırı ticarette edindiği deneyim belirleyici olmuştur. Ayrıca Ceneviz yatırımları ile oluşan sermaye ve devlet desteği de sürecin gelişiminde etkindir. Dış ticaret bu dönemde Avrupa'nın lüks mal talebi ve yeni işgücü gereksinimini sağlayan bir mekanizmadır.

Bölüm kapsamında tartışılan son konu kapitalist dünya-ekonomisinino dönemde neden Çin'de değil de Batı Avrupa'da geliştiği sorusudur. Wallerstein'ın bu soruya verdiği yanıt, Batı Avrupa ve Çin'in gelişim süreçlerindeki farkın belirlenmesidir ve bu süreçte ticaret de etkin bir faktördür. Çünkü ticaret ülkenin dışa ya da içe dönük açılım yapmasına neden olmaktadır. Batı Avrupa'da teknolojik yenilenme ve üretim sonucu oluşan dış ticaret sayesinde ülkeler dışa doğru yayılmıştır. Süreçten bağımsız olan Çin ise içe doğru yayılacaktır (Wallerstein, 2002a, 31-79).

Avrupa'da Yeni Bir İşbölümü başlığını taşıyan ikinci bölümde, on altıncı yüzyılda kapitalist formda Avrupa dünya-ekonomisininortaya çıkış süreci incelenir. Bu dönemde dünya-ekonomisi, ticaret ve pazar oluşumuna bağlı olarak oluşmaktadır. Sermaye birikimi kâr-ücret çatışması ile sağlanır. Artı değer aktarımı çevre ve yarı-çevreden merkeze doğru gerçekleşir. Çevre ülkeler dış ticarette bu sürece uygun bir uzmanlaşma biçimine yönelmektedir. Dünya çapında yaşanan "yayılma aynı zamanda eşitsiz gelişmeyi dolayısıyla mükâfatın farklı oranlarda dağılımını da beraberinde getirir. Sonuç olarak on altıncı yüzyılda Avrupa dünya-ekonomisinin merkezi ile periferi (çevre) bölgeleri arasında, Avrupa'da devletler arasında, devlet içinde sınıf ve bölgeler, bölgelerde şehir ve kırlık alanda ve en nihayetinde daha yerel birimler içinde somut bir farklılaşma" söz konusu olacaktır. (Wallerstein, 2002a, 100)

Dünya-sistemi analizine göre, işgücünün kontrol sistemi dünya pazarına yönelik üretim yapısına bağlı olarak biçimlenecektir. Bu nedenle sistem içinde her birimin yönetimini farklı işgücü organizasyonları ve farklı artı değer akışı gerçekleştirir. Çevre köle ve serf, yarı-çevre kiracı ve çiftçi, merkez ise ücretli işçi biçiminde emek örgütlenmesine sahiptir. Çevrede geçerli olan serf ekonomisi peşin

satılık mahsul işçiliğidir ve "peşin-satılık mahsul işçiliği köylülerin devletçe de onaylanmış bazı legal zorunluluklarla, en azından zamanlarının belli bir kısmını dünya pazarında satılacak ürünler yetiştirmek üzere geniş bir arazide çalışarak harcadıkları bir tarımsal işgücü kontrol sistemidir"(Wallerstein, 2002a, 105).

Onaltıncı yüzyıl dünya-ekonomisi, birincil ürün ticaretine dayanmaktadır. Çevrenin ekonomik faaliyetleri madencilik ve tarım gibi işgücü, sömürüsüne dayalı ve artı-değeri merkez nüfus ihtiyacı için kullanılır hale getiren yatırım alanlarını içerir. Yarı-çevrede ortakçı çiftçilik biçiminde örgütlenmiş işgücü vardır. Pazarın gerekleri ve merkez ihtiyacı için tahıl yarı-çevre ürünü olmuş ve yarı-çevre bu dönemde tarımda uzmanlaşmıştır. Dış ticaret yüksek kâr sağlamak için hammadde alımı biçimindedir ve aynı zamanda da fiyat artışından faydalanmanın bir yoludur.

Birinci cildin üçüncü bölümü, MutlakMonarşi ve Devletçilik başlığını taşır. Bölüm kapsamında devlet konusunda üç önemli tartışma yapılmaktadır: Devletin kapitalist girişimdeki rolü, ekonomik etkisi ve sınıf içeriği. Devletin güçlenmesi, işgücü pazarının kontrolünü sağlar ve ulusalcılığı geliştirici bir güç oluşturur. Ulusalcılığın burjuvazi tarafından savunulmasını sağlayan sistem merkantilizmdir. Kısaca devlet ticaret burjuvazisinin dış ticarette elde ettiğikârları toplamak için görevlendirilmiştir.

Dördüncü bölüm, yani Seville'den Amsterdam'a İmparatorluğun Çöküşü, adından da anlaşılacağı gibi Hollanda hegemonyasının oluşum sürecini inceler. Wallerstein kapitalist dünya-ekonomisinde Portekiz'den sonra ikinci vurguyu Hollanda'ya yapmaktadır. Bu dönemde coğrafi keşifler ve dış ticaret nedeniyle Avrupa zenginleşmiştir. Siyasi oluşum açısından ise İspanya, İngiltere ve Hollanda arasında ticarete bağlı avantajı yakalayan Hollanda öne çıkmaktadır. İspanya yavaş bürokrasisi nedeniyle bu zenginlikten faydalanamamış ve imparatorluk olarak kalmıştır. Hollanda ise baharat ticaretini ele geçirerek ilk hegemonik gücü oluşturacaktır. Hollanda önce Baltık sonra tüm dünya ticaretinin merkezi haline gelecektir."Hollanda'nın politikalarının başarısı, ne İngiltere ne de Fransa'nın merkantilist eğilimlerini serbest ticaret kurallarına göre ticaret yapan Hollandalı tüccarların önünü kesecek şekilde, pazara girme noktasına vardıramamış olmasına" bağlıdır (Wallerstein, 2002a, 229). Kısaca hegemonik gücün oluşumunda ticaretin önemli bir payı vardır.

Birinci cildin, Güçlü Merkez Devletler, Sınıf Oluşumu ve Uluslararası Ticaret adını taşıyan beşinci bölümü, dış ticareti merkez ülkeler açısından ele alır. İngiltere hegemonik gücünün dış ticaret açısından temelini oluşturacak gelişimler bu dönemde ortaya çıkmaktadır. İngiltere'nin onaltıncı yüzyılda ihracatı temel olarak kumaş ve tahıldan oluşmaktadır. Rekabet gücünün nedeni kumaş birlikleri ve vergi sisteminin sağladığı avantajdır. Ülkenin endüstriyel gücünün nedeni ise idari

reformasyonun sağlanması ve ekonomik kültürel birleştirici bir güce sahip başkentin olmasıdır. Ayrıca kilise topraklarının satışı, kapitalist bir dönüşüm sürecine ve girişimci sınıfının oluşumuna yardımcı olacaktır. Bu dönemi takip eden Sanayi Devriminde ise girişimci sınıfın sağladığı yeni üretim teknikleri ve endüstriler önemli olacaktır. Sanayileşme ile elde edilen üretim artışı ile elde edilen mallar ucuz suyolları sayesinde geniş bir iç pazaraulaşacaktır. Kısaca sistemin devamlılığını sağlayan, yani sistemde ekonomik siyasi istikrarı belirleyen ticarettir. Wallerstein bu gelişimi şu sözlerle ifade eder: "İngiltere'de gerçekleşen "çarpıcı" endüstriyel gelişmeyi açıklamaya çalışırken köklerinin uluslararası ticarette bulunduğu görülür. İngiltere'nin onaltıncı yüzyıldaki ticaretini incelerken dönemin sonuyla başı arasında üç temel karşıtlık gözlenir. Birincisi İngiltere'nin uluslararası ticareti mutlak şekilde genişlemekle birlikte, tüketim ihtiyaçlarını karşılamada iç sanayiyle ilişkili olarak gerilemiştir. İkincisi, Amsterdam Avrupa dünya-ekonomisinin bel kemiği olarak Antwerp'in yerine geçmekle birlikte, İngiltere'nin Hollanda'yla olan ilişkisi bağımlılık ve tamamlayıcılıktan rekabete dönüşmüştür. Üçüncüsü İngiltere'nin dış ticareti Avrupa içerisinde çok çeşitlenmiş ve İngiltere sistemli olarak Rusya, Akdeniz havzası, Hint okyanusu bölgesi ve Amerikalılarla ticarete başlamıştır" (Wallerstein, 2002a, 288).

Wallerstein bu dönemde Fransa neden İngiltere ile aynı güce ulaşamadığını da açıklar. "İngiltere'de aristokrasinin kendisini burjuva kapitalistlerine çevirmekle kısa vadede kaybettiği ama uzun vadede kazandığı, Fransa da ise aristokrasinin burjuvaziyi gerçek işlevini terk etmeye ve dolayısıyla bir ölçüde ekonomik durgunluğa katkıda bulunmaya zorlayarak, kısa vadede kaybettiği ifade edilebilir. Bunun böyle olmasının nedeninin temelde, dünya-ekonomisiyle olan ilişkilerin farklılaşmasının bir işlevi olduğunu ileri sürüyoruz." (Wallerstein, 2002a, 298). Aslında Fransa daha geri kalmış değildir. Fakat "Fransız ekonomisinin nitel özellikleri, İngiliz modelinde bir burjuva yarı-devrimine izin verecek bir sınıf öbekleşmesini imkânsız kılıyordu" (Wallerstein, 2002a, 300). Bu nedenle dış ticaret için nitelikli işgücü ve uzmanlaşmayı sağlayamayan Fransız ürünleri, dış pazarlarda yüksek fiyat nedeniyle satış olanağı bulamamıştır.

Altıncı bölüm Avrupa Dünya-Ekonomisi: Periferi Dış Alana Karşı adını taşıyan ve çevre ile dış alan arasındaki farkı inceleyen bölümdür. Yazara göre dış alanda Rusya ve Doğu Avrupa ülkeleri yer alır. Aynı konuya üçüncü cildin üçüncü bölümünde de değinen Wallerstein çevre ve dış alan farkınıbelirleyen faktörlerden biri olan dış ticareti ayrıntılı olarak inceler: "Bir dünya-ekonomisinin periferisi (çevresi), üretimin temelde daha düşük dereceli (yani işgücü daha az ödüllendirilen) malların yapıldığı, fakat üretilen mallar günlük kullanım açısından çok önemli olduğundan, genel işbölümü sisteminin bütünleyici bir parçası olduğu coğrafi

bölgedir. Bir dünya-ekonomisinin dış alanı belli bir dünya-ekonomisiyle, bazen "zengin ticareti" de denilen, pahalı malların satımına dayanan bir ticari ilişki içerisinde bulunduğu, diğer dünya-sistemlerinden oluşur."(Wallerstein, 2002a, 314). Anlaşılacağı gibi dış alan ve çevre mal kompozisyonu açısından farklılaşmaktadır.

Çevre ve dış alan ayırımı bağlamında ticaretin niteliğindeki farklılık dışında vurgu yapılan ikinci nokta, devletin gücü ve rol farkı ile kentsel burjuvazinin durumudur. Rusya bu dönemde Batı Avrupa ile lüks mal ticareti yapmış ve bu yol ülke için bir artı değer üretmek değil sadece tüketmek aracı olmuştur. Böylece Rusya'da devletin değil sadece soylular ve çarın gücü artmıştır. Batı Avrupa ülkeleri ise dünya-ekonomisi içerisindeki durumlarını güçlendirmek amacıyla merkantilizmi benimsemiş, bu durum devletin konumunu belirginleştirmiştir.

3. 2. Avrupa Dünya-Ekonomisinin Pekiştirilmesi ve Merkantilizm, 1600-1750

İkinci ciltte, on yedinci yüzyılda yaşanan kriz konusundaki tartışmanın yapıldığı giriş bölümü dışında altı bölüm daha bulunmaktadır. Giriş bölümünde on altıncı yüzyıl genişleme yani A evresi, on yedinci yüzyıl ise küçülme-bunalım yani B evresi olarak adlandırılmaktadır.[4]Wallerstein çalışmasının temel tezini şöyle özetler "Bu çalışmanın ana tezi modern dünya-sisteminin, kökleri uzun onaltıncı yüzyıl Avrupa'sında bulunan bir kapitalist dünya-ekonomisi şeklini aldığı ve bunun Feodal Avrupa'nın kaynaklarının yeniden tahsisine ya da haraca dayalı üretim biçiminin niteliksel olarak farklı bir sosyal sisteme dönüşümünü içerdiği şeklindedir. Kapitalist dünya-ekonomisi o zamandan itibaren coğrafi olarak tüm yerküreyi kapsayacak biçimde genişlemiş, çevrimsel bir genişleme ve daralma motifi sergilemiş ve ekonomik rollerin değişen coğrafi yerleşimlerine (hegemonyaların yükselişi ve çöküşü, merkez, çevre ve yarı-çevre bölgelerdeki yukarı ve aşağı doğru hareketlere) tanıklık etmiş ve teknolojik ilerlemeyi, sanayileşmeyi ve proleterleşmeyi ve sistemin kendisi kendisine yönelik teşkilatlı siyasi direnişi içeren seküler bir dönüşüm süreci geçirmiştir." (Wallerstein, 2002b, 21)

Wallerstein ikinci ciltte dünya ölçeğinde yaygınlık kazanan dünya-ekonomisinin çevrimsel hareketlerini inceler. Kitabın B evresi ismini taşıyan birinci bölümünde, 1650-1750 döneminde dünya-ekonomisinde yaşanan küçülme, merkez, çevre ve yarı-çevredeki değişim açısından ele alınır. Yazara göre söz konusu dönem kriz değil, sadece küçülme dönemidir. Küçülme sürecinde tarımın gelişim hızı

---

[4] Avrupa'da ortaya çıkan fiyat trendleri üzerine araştırma yapan François Similand ekonomik çevrimlerin yaklaşık 250 sene boyunca aşağı ve yukarı hareket eden eğilimlere sahip olduğunu ifade etmiştir. Bu bağlamda iki evreli ekonomik çevrimleri A ve B evresi biçiminde ikiye ayırmıştır.

yavaşlamış, ticarette görülen düşüş ile arz fazlası ortaya çıkmış ve köylü sınıfının durumu kötüleşmiştir.

Daralma ülkelere göre farklı nitelik göstermekle birlikte, global olarak bakıldığında otuz yıl savaşlarına neden olduğu söylenebilir. Savaştan galip çıkan Hollanda, yeni hegemonik güçtür. Onyedinci yüzyıl aynı zamanda "yapısal olarak devrimsel nitelikte" ve kapitalist dünya-ekonomisinin doğuşunun temsil ettiği köklü sosyal değişiklikleri özümseme dönemidir.

İkinci bölüm Dünya-Ekonomisinde Hollanda Hegemonyası adını taşır ve dış ticaret açısından merkantilizm ve ekonomik milliyetçilik ile sağlanan mal dolaşımıele alınır. Ticaret verimlilik artışı sağlamaktadır. Dünya-sistemindeki merkez ülkelerde (Hollanda, İngiltere) üretim verimliliği yüksektir. Bu durum ülkelere rekabet gücü kazandırmakta ve piyasadan maksimum faydayı elde etme olanağı sunmaktadır. Devlet, iç ve dış siyasi engelleri azaltıp, ticareti artırarak sürece olumlu katkıda bulunur. "Ticari üstünlük beraberinde bankacılık ve yatırım gibi finansal sektörlerin kontrolünü de sağlar. (Wallerstein, 2002b, 53).

Wallerstein'a göre, teknolojik yenilenme hegemonik gücü belirleyen önemli bir faktördür. Hollanda'nın hegemonik gücünde, tarımda gerçekleşen teknolojik yeniliklerönemlidir. Ülke tarım sektöründe yüksek kâr getiren ürünlerde, sanayi alanında ise o dönemin önemli sektörleri arasında yer alan gemicilik konusunda uzmanlaşmıştır. Ormancılık ve gemi ticaretinde sağlanan avantaj, Baltık ticaretinde üstünlük ve dünya taşımacılığında hâkimiyet anlamına gelir.

Deniz ticaretinde mal bileşimine bakıldığında, baharatın kârlı bir ürün olduğu görülür. Analize göre, ticaret kompozisyonunun bu biçimde belirlenmesi, Doğu Hint adalarının çevre konumuna yerleşmesini ve kolonizasyon siyasetini doğurmuştur. Dış ticaret politikaları kolonizasyon kavramı ile gündeme gelen serbest ticaret ve tekel tartışmaları sonunda belirlenecek ve kapitalizmin gelişim süreci boyunca merkez ülkeler için farklı çevre ülkeler için farklı özellikler taşıyacaktır. Kolonizasyon süreci dünya-ekonomisinin durağanlaştığı dönemlerde, sağlayacağı sömürü kazancı ile bir can simidi görevi üstlenir. Sömürü kazancı önce Hollanda'ya, 1670 yılında Hollanda hegemonyasının sona ermesinden sonra ise yeni hegemonik güç olan İngiltere'ye akacaktır. Hollanda hegemonyasının İngiltere'ye sağladığı birinci katkı budur. İkinci katkı bir deniz kalkanı oluşturarak, İspanya'yı Amerika'ya sokmamak ve böylece yeni hegemonik güç olarak gelişim sürecini İngiltere'ye bırakmaktır. Böylece Brezilya'daki şeker plantasyonları İngiltere'ye kalmış ve şeker için gerekli köle ticareti başlamıştır.

Analize göre, Hollanda ve İngiltere arasındaki rekabette ticaret önemli bir unsurdur. Hollanda, ucuz taşımacılık olanaklarıyla kazandığı ticari avantajla değerli

maden birikimini sağlamış, ülkede finans sektörü gelişmiştir. Finans sektörünün gücü ile sağlam kamu maliyesi sistemi birleşince ülke, uluslararası para piyasasını kontrolyetkisine sahip olacaktır. Ancak Hollanda'nın 1660'larda Avrupa dünya-ekonomisinde sürdürdüğü ticari hegemonya "Kuzey ve Batı Avrupa arasındaki eski ticaret" olarak kalacaktır (Wallerstein, 2002b, 71). Süreç içinde İngiltere kolonilerle yaptığı re-export nedeniyle yeni bir ticari güce sahip olacak ve Hollanda hegemonyasınıtehdit etmeye başlayacaktır.

Merkezde Çatışma I. Evre: 1651-1689 adını taşıyan üçüncü bölüm, William Pitt'den yapılan bir alıntı ile başlamaktadır: "Ticaret tehlikedeyse bu sizin son şansınızdır, onu ya savunacaksınız ya da yok olacaksınız" (Wallerstein, 2002b, 93). Wallerstein bu bölümde merkezdeki çatışma sürecini ticaret odağında inceler. İngiltere yerli tüccarlara devlet yardımı yaparken, yabancı tüccarlara önemli sınırlamalar getirmiştir. Sonuç ticari sermayenin büyümesidir. Ticaret konusunda İngiltere'ye gelişim şansı tanıyan diğer bir faktör ise Hollanda ile imzalanan Breda anlaşmasıyla Hollanda'ya konan ticaret engelleridir.

Wallerstein üçüncü bölümde İngiltere-Fransa karşılaştırmasını yaparak İngiltere'nin avantajlarını sıralamıştır. Birinci avantaj, teknolojik üstünlüktür. İngiltere ulusal sınırlar içinde araştırmaları destekleyerek, zirai ve endüstriyel yeniliklere olanak sağlamıştır. İkinci avantaj, askeri güçtür. Aslında bu dönemde hem İngiltere'de hem de Fransa'da donanma gücünde artış olmuş, ancak Fransa'nın sınırlarının geniş olması askeri gücü azaltmıştır. Fransa için geniş iç pazar potansiyeli aynı zamanda üretimi iç pazara aktarmak yani dış ticaretten uzak kalmak anlamına da gelir. Üçüncü avantaj, İngiltere'de yapılan çitleme hareketidir. Böylece artan büyük çiftlik sayısıyla oluşan girişimci sınıf, ülkedeki üretim artışını destekleyecektir. Hollanda'nın durumu ise bu iki ülkeden daha kötüdür. Çünkü sanayi özellikle tekstil alanında İngiltere'de merkantilizm, Fransa'da ise Kolbertizm ile sağlanan koruma, Hollanda'da yoktur ve ülkedeki işgücü maliyetleri oldukça yüksektir.

Durgunluk döneminde üç güç (İngiltere, Fransa ve Hollanda) arasındaki ticari rekabet, tahıl ticaretini iyice zayıflatmıştır. Ticari gücü elde etmek için yapılan deniz savaşları yeni ithal ürünlerini belirleyecektir. Bunlar gemi malzemeleri ve demirdir. Demir yataklarına sahip olan İsveç yarı-çevre konumuna gelecektir. Wallerstein'a göre İsveç o dönemin OPEC ülkesi gibidir.

Üretim ve ticaret akışının nasıl finanse edildiği, altın-gümüşün bulunabilirliği ve akışkanlığı, kredi mekanizmasının gelişmişliği ve çok taraflı ödeme sisteminin oluşumu ile ölçülüyorsa, bu dönemde Londra "büyüyen bir dünya ticaret sisteminin ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde genişleyen" yeni bir finans merkezi" durumundadır (Wallerstein, 2002b, 128).

Dış ticarette tercih edilen altın İngiltere odaklı bir fondur. Gümüş ise daha çok iç ticarette kullanılır ve Fransa odaklı bir finansman biçimidir. Bunun anlamı İngiltere'nin kapitalist dünya-ekonomisinde, mal sahibi üreticilerin, devletten pazar avantajı ve artıktan daha fazla pay alma konusundaki isteklerini tam olarak karşıladığı ülke konumuna gelmesidir.

Yavaş Bir Gelişme Çağında Periferiler başlığını taşıyan dördüncü bölüm ile Yarı-Periferi Yol Ayrımında başlığındaki beşinci bölümde, gerileme döneminde çevre ve yarı-çevre ülkelerin durumu ele alınmaktadır. Gerileme döneminde çevrede yer alan Doğu Avrupa'da dış ticaret azalmış ve bölge içi ticaret artmıştır. Merkezde kazanç beklentisi ve devlet-üst sınıf uzlaşısı, sınıf çatışmasına engel olmuş, ancak çevrede bu koşullar sağlanamadığı için bölgecilik eğilimleri ortaya çıkmıştır.

Çevre ve yarı-çevrede yer alan ülkeleri tek tek inceleyen Wallerstein, analize İspanya ve Portekiz ile başlar. Bu dönemde İspanyada ihracat fiyatlarında düşme, devletin vergi gelirlerinde azalma ve yatırımlarda olumsuz etkilenme nedeniyle yarı-çevre konumuna gelecektir. İngiltere-Portekiz ticaretinde Portekiz tekstil ithal, şarap ihraç ederek sürekli olarak İngiltere'ye değer aktarımı yapmıştır. İkinci grup ülke arasında yer alan İtalya ve Almanya'da sanayi kırsal alana kaydığı ve tüccar-girişimci loncalardan uzaklaştığı için ucuz işgücü talebini karşılamak amacıyla köylülere yönelim olmuş ve yarı-çevrenin dışarıya iş verme sistemi ortaya çıkmıştır. Yabancı tüccarların hâkimiyetinde olan ve bürokrasiyi sağlayan bu tür işgücü örgütlenme sistemi, özellikle durgunluk dönemlerinde, işçi sömürüsüne uygun olarak işlemiştir.

Merkezde ise İngiltere ihraç mallarına talep yaratmak için kolonilerde yerleşimi teşvik etmiştir. Koloniler aynı zamanda İngiltere'ye askeri güç sağlama ve denizcilik malzemeleri üretme konusunda da destek sağlamıştır. Aslında bu dönemde merkezde Hollanda, İngiltere ve Fransa'nın çatışması devam ederken, yarı-çevrede durum daha da zor bir süreç izleyecektir. Merkezdeki karmaşa içinde İsveç, Prusya ve İngiliz Kolonileri gibi bazı bölgeler kendi durumlarını düzeltebilecektir.

İkinci cildin son bölümü (Merkezde Mücadele II. Evre: 1689-1763) merkez içindeki mücadelenin ikinci evresini yani 1689-1763 dönemini kapsar. Bu dönemde İngiltere ve Fransa rekabeti kesintisiz devam edecektir. Wallerstein'a göre İngiltere askeri gücünü denizde, Fransa ise karada yoğunlaştırmıştır. Bu yönelim İngiltere'ye yeni pazarların oluşumu ve ticaretin gelişimi ile ekonomik gücün sağlanması konusunda üstünlük sağlayacaktır.

3.3. Kapitalist Dünya Ekonomisinin Büyük Yayılımının İkinci Evresi: 1720-1840

Üçüncü cilt İngiltere hegemonyasını konu edinir. Kitap dört bölümden oluşur. Birinci bölüm, Sanayi ve Burjuvazi başlığını taşır. Wallerstein bölümün başlangıcında devrimi "ani, köklü ve kapsamlı değişiklikler" olarak tanımlamakta ve bu bağlamda İngiltere'deki sanayi devrimi ile Fransa'daki burjuva devrimini karşılaştırılmaktadır. Aslında bu bölümde, temel olarak Büyük Britanya'nın Fransa karşısında rekabet üstünlüğü sağlaması ve dünya artığının önemli bir kısmına el koymasının nedenleri incelenmektedir. Wallerstein incelemenin sonucunda,"burjuva devriminin" "sanayi devriminin" ön şartı olduğunu söyler ve bu sürecin İngiltere'de Fransa'dan daha önce gerçekleştiğini ifade eder.

Sanayi devrimi hem toplumsal hem de ekonomik bir dönüşüm sürecidir. Sermaye birikimi ve teknolojik yenilenme ile sağlanan makineleşme üretim artışına neden olmuştur. Gelişen tıp teknikleriyle artan doğum ve azalan ölüm oranları nüfus artışını sağlamış, bu süreç köyden kente göçle de birleşince ücretli bir işçi sınıfı ortaya çıkmıştır. İşçi sınıfının sayısal artışı aynı zamanda artan talep anlamına gelirve pazar kavramını gündeme getirir. Pazar için üretim ve dış ticaret artışı merkez ülkeler için önemlidir. Dış ticaretin bileşimine bakıldığında, İngiltere'de tekstil sektörünün önemli olduğu görülür. Ülkede tekstil endüstrisinin gelişimi iseteknolojik yenilenme ve ulaşım olanaklarının sağladığı sermaye tasarrufu ile sağlanmıştır (Wallerstein, 2011, 38).

Wallerstein bu dönemde tarım sektöründeki değişimin nedenini teknolojik yenilenme ve çitleme hareketi olarak özetler. Teknolojik yenilenme verimlilik artışı ve sermaye birikimini, çitleme hareketi ise dağınık arazilerin tek elde toplanması ve ölçek ekonomilerini ortaya çıkarır. Aslında onsekizinci yüzyılda yaşanan "tarımsal bireycilik" Avrupa çapında gerçekleşen bir olgudur. "Eğer hareketin başarısı Büyük Britanya'da kıtada olduğundan daha büyükse, fark açıkça büyük toprak sahiplerine Fransa'da devrimden hem önce hem de sonra var olmayan silahlar sunan Britanya'daki devlet aygıtının gücünden kaynaklanmaktadır." (Wallerstein, 2011, 26). İngiltere'de sanayi devrimi ve pazarın gelişiminde liberal devlet yapısı önemlidir. Devletin varlığı dış ticaret açısından koruma, sanayi açısından ise finansman anlamında gelir.

Aslında temel sorun "dünya ekonomisinin bir bütün olarak belirli bir zaman sürecinde neden belli bir şekilde geliştiği ve bu sırada en kârlı ekonomik faaliyetlerin neden belli devlet sınırları içerisinde toplandığıdır" (Wallerstein, 2011, 44). Bu bağlamda kitabın ikinci bölümü sistemi bir bütün olarak ele alır ve merkez ülkeler arasındaki mücadeleyi inceler. İkinci bölümün ismi Merkezde Mücadele III. Evre: 1763-1815'dir. 1763 Paris anlaşmasının imzalandığı yıldır. Anlaşma ile

İngiltere Fransa'ya karşı ekonomik ve politik güç sağlamıştır. Anlaşmanın uygulanma yılı ise 1815'dir.

Onyedinci yüzyıldaki durgunluktan sonra 1730-1850 dönemi Wallerstein tarafından "refah asrı" olarak adlandırılır. Durgunluk döneminde küçük üretici pazardan çekilmiş, geriye kalan büyük ölçekte firmalar ise fiyat artışları ile aşırı kâr elde etmiştir. Benzer biçimde tarım sektöründe, iyi hava koşullarında yapışkan olan fiyatlar, kötü hava şartlarında artış göstermiş ve bu gelişim büyük ölçekli firmaların kâr artışını desteklemiştir. Böylece oluşan tekel gücü ise refah döneminde daha da artmıştır. Süreç merkezde dünya-ekonomisini yönlendirici bir işbölümü ve uzmanlaşma oluşumudur. Kapitalist kazancı artacaktır.

Onsekizinci yüzyılda önem kazanan sektörler sanayi ve ticarettir. Ekonomik büyüme artan üretim ve artan ticaret anlamına gelir. Ticaret artışında ulaşım olanaklarındaki kolaylıkların sağladığı hızlı ve ucuz nakliyatın da olumlu katkısı vardır. Bu dönemde, İngiltere dünya pazarlarını ele geçirmiştir.

Fransa bu dönemde İngiltere'yi yakalamak için toprak tasfiyesi, tahıl fiyatlarının serbest bırakılması ve tarımsal ıslah gibi önlemler almasına rağmen başarılı olamamıştır. İngiltere " başka herkesin, en doğrudan Fransa'nın zararına, dünya ekonomisinin daha büyük ölçekli, görece daha çok makineleşmiş, görece kâr oranı yüksek sanayi sektörünün merkezi olmayı başaracaktır"(Wallerstein, 2011, 89). Gelişimde azalan maliyetler ve genişleyen pazar olanaklarının sağladığı teknik ilerlemeönemli olacaktır.

Üçüncü bölüm, yani Yeni Büyük Bölgelerin Dünya Ekonomisine Katılması, Avrupa dünya-ekonomisinin kapsadığı fiili işbölümüne yeni bölgelerin katılım sürecini ele alır. Bölgeler Hindistan alt kıtası, Osmanlı İmparatorluğu, Rus imparatorluğu ve Batı Afrika'dır. Süreç onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında başlar, yirminci yüzyılın başında bütün dünya, kapitalist dünya-ekonomisinin bir parçası haline gelir. "Katılım, hiçbir zaman katılanların inisiyatifi ile olmamıştır. Süreç daha ziyade dünya-ekonomisinin iç baskılar sonucu sınırları genişletme ihtiyacından kaynaklanır" (Wallerstein, 2011, 143).

Onaltıncı yüzyılda dış alan (Rusya) ve çevrede (Doğu Avrupa) yer alan ülkeler merkezden üç unsur açısından farklılaşır: Ticaretin ve devlet niteliği ile yerli kent burjuvazisinin rolü. Dış alanda ticaretin bileşimini lüks mallar oluşturur. Merkezde ise "yığın mal" ya da "zaruri ihtiyaç malları" yer almaktadır.

Dış alanın sisteme katılımı üç süreç ile gerçekleşir: Dış alanda bulunma, katılım ve çevre konumuna geçiş. "Katılım temelde, belirli bir coğrafi bölgede en azından bazı önemli üretim süreçlerinin kapitalist dünya-ekonomisinin süregelen işbölümünü oluşturan çeşitli mal zincirleriyle bütünleşmesi anlamına gelmektedir."

(Wallerstein, 2011, 144). Üretim süreci ile bütünleşmeyi belirleyen ise dünya-ekonomisinin pazar şartları ve bu pazarda sermaye birikimini maksimum kılmak amacıyla harcanan çabadır. Katılım bölgeyi dünya-ekonomisinin yörüngesine oturtmak, çevreleşmek ise bölgenin kapitalist dönüşüm sürecine göre evrilmesini sağlamak anlamına gelir.

Katılım sürecinde üç değişiklik yaşanır: Yeni bir ithalat-ihracat modeli, daha büyük ekonomik karar alma organlarının oluşumu ve işgücünün zorlanmasında artış. Yeni ithalat-ihracat modeli ile kastedilen merkezde mamul malların çevredeki hammaddeler ile değişiminin gerçekleşmesidir. Çevrenin hammadde ihracatında yoğunlaşması için üretim süreçlerinde iki yönde değişimi zorunludur. Birincisi, kapitalist dünya-ekonomisi pazarında satılmak üzere peşin satılık mahsul üretiminin ortaya çıkması, ikincisi yerel üretim etkinliklerinin azalması ya da ortadan kalkmasıdır. Sürecin gerçekleşmesi ile işgücü hiyerarşisi ortaya çıkacak ve mekânsal uzmanlaşma sağlanacaktır. "Büyük ölçekli, ihracata dönük temel üretim, pazarın taleplerine cevap veriyorsa etkin biçimde işleyebilir; bu ise ancak etkin karar alma organlarının, üretim ve ticaretle ilgili kararlarındaki değişikliğin gerçekten kendi kaderlerini etkileyecek kadar büyük olduğu durumda mümkün olabilir" (Wallerstein, 2011, 168). Büyük karar alma halkaları ise, ya temel üretim alanında ya da ürün zincirlerinde başlangıç üretim bölgelerinden sonraki evrede büyük birimler haline dönüşmektir. Böylece büyük ölçekli çiftlik ya da üretici üzerinden bağlantı kuran büyük tüccarlar oluşacaktır. Büyük karar birimleri dünya pazarındaki değişime hızlı uyum sağlayabilir. Katılım süreci yani dünya pazarının gereklerine tepki vermede kendi çıkarını gözeten birimlerin ortaya çıkmasında son unsur ise ürünü rekabetçi hale getirecek fiyatı sağlamak amacıyla yeterli işgücü temin etmek yani işgücünüzorlamaktır. Zorlanma kavramsal olarak iki ögeyi içerir: işgücünün daha verimli ve uzun çalışması ile işçinin resmi hakları ve hukuki statüsünün yeniden düzenlenmesi.

Dünya-ekonomisine katılım zorunlu olarak siyasi yapıların devletlerarası sisteme eklenmesi anlamına gelir. Katılım sürecinde bir bölgedeki ideal durum ne çok güçlü, ne de çok zayıf bir devlet yapısının oluşumudur. Kısaca "bir bölge dünya-ekonomisine katıldığı zaman sınır ötesi ticareti dünya-ekonomisinin içsel bir parçası haline geliyor ve dışsallıktan çıkıyordu. Ticaret riskli bir iş olmaktan çıkıp devletlerarası sistem tarafından desteklenen ve korunan bir şey haline geliyordu." (Wallerstein, 2011, 187).

Üçüncü cildin Yerleşimcilerin Amerika Kıtasındaki Sömürgelerden Çekilmesi adını taşıyan son bölümü, Amerika kıtasının öyküsüne ayrılmıştır. Ondokuzuncu yüzyılın ortasında Amerika'nın yarısı Avrupa sömürgeleri, diğer yarısı ise kapitalist dünya-ekonomisinin dışında kalan bölgelerdir. Süreç için de

sömürgeler bağımsız egemen devletlere dönüşmüş ve devletlerarası sistem yeniden şekillenmiştir.

3.4. Geçiş Çağı: Dünya Sisteminin Yörüngesi (1945-2025)

Dördüncü cilt Terence K. Hopkins ile Immanuel Wallerstein editörlüğünde hazırlanan Geçiş Çağı: Dünya Sisteminin Yörüngesi (1945-2025) adını taşıyan kitaptır. Kitap temel olarak üç bölüme ayrılır. "Dünya-Sistemi: Bir Kriz Var mı?" başlığını alan giriş bölümünde, dünya sisteminin vektörleri anlatılmıştır. İkinci bölümde 1945 yılında başlayan Amerikan hegemonyasının dünya sisteminin vektörleri açısından irdelemesi yapılmıştır. Son bölümde ise Wallerstein tarafından hazırlanan genel değerlendirme yer alır. Değerlendirmede 1945-1990 yılının küresel bir resmi çizilmekte ve 1990-2025 dönemi için küresel olasılıkları sıralanmaktadır.[5]

Dünya-sisteminde 1945-1990 dönemi, ABD hegemonyasının geçerli olduğu yıllardır. 1945 sonrasında sabit sermayesi tahrip olmayan üretim kapasitesi ve verimliliği artan Amerika merkez ülke olarak dünya para-finans sisteminin yönetimini devralmış ve dünya ticaretinin yön ve bileşimi ile dış yatırımların belirlenmesinde aktif role sahip olmuştur.

Aslında 1950 ve 1960'lar, yüksek kâr getiren ürünler ve öncü sanayiler olmak üzere bir bütün olarak dünya-sisteminde üretim artışlarının yaşandığı yıllardır. Dönem içinde SSCB ve ABD temkinli politikalar izlemiş ve iki blok da kendi içinde ticaret gerçekleştirmiştir. Bu dönemde Sosyalist bloğun ulusal sanayileşme politikaları bazı çevre ülkeler arasında kabul görmüş ve ithal ikameci dış ticaret stratejisi olarak uygulamaya konmuştur. Süreç içinde hem Amerika hem de SSCB tedbirli davranmış ve statükolarını koruyucu biçimde hareket etmiştir. SSCB meta zincirlerinden uzak kalmıştır. ABD'nin kurmaya çalıştığı askeri birlikler ise dünya ticaretinde Amerika kökenli çok uluslu şirketlerin hareket alanlarını genişletici etki göstermiştir.

Dünya üretiminin genişlemesi kuşkusuz hammadde üretiminin artması anlamına da gelir. Bu nedenle çevre ülkelerde zenginlik artmış ve devletin gelir tabanıgenişlemiştir. Devlet teşebbüslerinde ücretle geçinen sektör genişlemiş ve eğitim, sağlık harcamaları önem kazanmış ve "altın çağ" olarak adlandırılan otuz yıllık bir refah dönemi yaşanmıştır (Wallerstein ve Hopkins, 2000, 9-21).

Wallerstein'a göre, kapitalist sistemde Kondratief çevrimlerininilk fazında teknolojik yenilenme ile yeni üretim alanları yaratılır ve kâr oranları yükselir. Yeni firma girişleri ile başlayan aşırı üretim aşamasında, firma birleşmeleri gözlenir ve

[5] Kitabın orijinal basımı 1990 yılında yapılmıştır.

merkez ülkeler çevrede ucuz hammadde ve emek arayışına girerler. Bu aşamada yani genişlemede, modern dünya-sistemi kendi dışındaki bölgeleri işbölümünü katarak çevreleştirmektedir. Benzer süreç Amerika hegemonyasında da olmuştur. Ancak bu uzun sürmeyecek ve 1967-1973Amerikan hegemonyasında dönüm noktası olacaktır. Sonrasında görülen OPEC krizi kâr oranlarını düşürecek ve yaşanan rekabet ile firmaların tekelci gücü zayıflayacaktır.

Kısaca bir dizi ekonomik (para sisteminde yaşanan sorunlar, OPEC petrol krizi) ve politik olayın (1968 devrimi, Watergate skandalı, ABD-Sovyet ilişkilerinin yumuşaması) belirlediği dönüm noktasında, dünya pazarında önemli bir talep azalması ve Amerika kaynaklı çok uluslu firmaların kârlarında da önemli düşüşler yaşanmıştır. Gerçi petrol fiyatlarının üretim üzerindeki azaltıcı etkisi ve artı değerin yeni bir sistematiğe göre değerlendirilmesi ile pazarda geçici bir denge sağlanmış ve artı değer, petrol şirketleri ile çok uluslu firmalara ve sonuçta da merkez ülke bankacılık sistemine akmıştır.

Bu gelişimin çevre ülkelere yansıyan bölümü, dış ticaret hadlerindeki düşme, ödemeler bilançosu sorunları ve dış borçların artışıdır. Borç olarak alınan fonlar, merkez ülkelerin ihraç mallarının alımı için kullanılmış ve kısa sürede dünya pazarında yaşanan talep yetersizliği sorunu da böylece çözüme kavuşmuştur. Ancak yapay canlanma uzun sürmemiş ve 1980'lerde borç krizi ortaya çıkmıştır. Bu dönemde kâr oranlarının düşmesinin üç önemli sonucu vardır. Birinci sonuç, üretim maliyetlerini azaltma çabası ile üretim sürecinin çevre ve yarı-çevre ülkelere kaymasıdır. Dünya ticareti yeni gelişime göre belirlenmiş ve çevre ülkelerin gıda üretiminde düşüşler olmuştur. Göç sorunu ve devletin küçültülmesi de eklenince çevredeki yoksulluk artmıştır. Çevre ülkelerin üretimleri ise ancak yüksek ekolojik maliyete sahip ürünler için geçerli olmuştur. İkinci sonuç, kâr arayışının finansal sektöre yönelmesidir. Yapılan finansal manipülasyonlar özel sektörün borç yükünü daha da artırmış ve uzun dönemde yıkımlara neden olmuştur. Üçüncü sonuç, karşı çevrimsel Keynesyen bir önlem almak yani askeri harcamaları artırmaktır. Bu nedenle çevre ülkelerde savaş eğilimleri beslenmiştir.

1980'ler SSCB'nin çökmesi ile şiddetlenen durgunluk dönemidir. 1990-1991 Körfez savaşı ABD'nin dünya-sistemindeki gücünün düşüşüdür. Dönemin belirleyici bir diğer özelliği de devlete karşı yaygın bir saldırı olmasıdır. Devletin küçültülmesi ile birlikte çevrede merkezin gücünü temsil eden uluslararası kurumların (IMF, GATT ve Dünya Bankası) gücü daha da artmış ve serbest pazar yanlısı Friedmancı söylemler ekonomi politikalarına hâkimolmuştur (Wallerstein ve Hopkins, 2000, 263-283).

Gelecek konusundaki öngörüler ise Wallerstein tarafında 1990-2025 dönemindeki küresel olasılıklar başlığı ile iki grupta incelenmektedir. Birinci

olasılık, kapitalist dünya sisteminin işlemeye devam etmesidir. Bu durumda dünya-sistemi bazı farklılıklar yaşayacaktır ancak temel yapıda eksensel işbölümü, eşitsiz değişim ve devletlerarası sistem yine var olacaktır. İkinci olasılık, gerileme döneminin sonucunda yaşanacak belirsiz sistemik bir kaos ve krizdir.

Wallerstein, 1990'larda 1967-1971'lerden farklı olarak işsizlik ve kemer sıkma politikalarının sonucu oluşacak ekonomik daralma nedeniyle, fiyat düşüşleri olacak ve toplumsal huzursuzluklarda artış yaşanacaktır. Ekonomik bunalım tarafından tehdit edilen insanlar arasında etnik grupların oluşması muhtemeldir.

Merkez ülkelerin süreçteki başarı koşulları, yeni öncü ürünlerde (biyoteknoloji, mikrobilgisayar, atık yönetimi, multimedya enformasyonu) rekabetçi olabilmelerine bağlıdır. Bu durum işgücü için yeni yönetim ve organizasyon anlayışı ile yeni ödüllendirme yöntemlerinin bulunmasını gerekli kılabilir. Dünya emek gücünün kırsal alandan çekilmesi, daha fazla sayıda kişiyi yarı-zamanlı, kayıt dışı ve taşeron yapılarda istihdam edilebilecekleri yatay büyüyen kentsel merkezlere itecektir.

Kaos döneminden sonra 2000'lerde rant bölgelerinde yaşanan değişim ile tekrar bir ekonomik çıkış süreci yaşanacak ve dünya sistemi farklılaşmış olarak varlığını devam ettirecektir. Yeni süreçte Amerika'nın gücünün zayıfladığı ve üçlü (triad) bir yapı oluşacağı gözlenmektedir. Ancak gelecekte Amerika, AB, Japonya yanında Rusya ve Çin'in güçleri de etkin olacaktır. Dünya üretiminde yeni tekellerin yaratılması mücadelesi, yeni ittifakları belirleyecektir. Ekonomik gücü korumak için üçlü yapı arasında rekabet şiddetlenecektir. Bu bağlamda çokuluslu şirketlerin pazar paylaşımı ve devlet desteğine duydukları ihtiyaç yeni oluşumlara neden olabilir[6].

Wallerstein üçlü yapıda yer alan ülkelerin gelecekteki durumunu değerlendirir. Rekabeti belirleyen yeni öncü sektörlerde ABD büyük pazar avantajını korumasına rağmen hızla büyüyen yönetici grubu ile azalan verimler altında çalışmaktadır. Japonya'da ise durum tam tersidir. Yani Pazar küçük ama verimlilik yüksektir. Avrupa arada bir yerde bulunmaktadır. Süreçte pazarda rekabet edebilmek için gruplar kendilerine yeni bölgesel şebekeler oluşturacaktır. Bu süreçte Çin ve Rusya ithal pazarı, ucuz işgücü ile üçlü yapıya dâhilolması muhtemel ülkeler arasında yer alır.

Yeni oluşumda devletler mali krizleri çözemedikleri sürece kapitalist girişimciler, rasyonel yatırımlar gerçekleştirmek amacıyla Kuzey devletlerinde orta kesim gelirinin önemli bölümünü oluşturan sosyal hakları azaltacaktır. Bu ülkeler pazar payını korumak isteyen kapitalistler için hedef kitlesi haline dönüşecektir.

---

[6] Bu öngörünün doğrulanmasında Dünya Bankası Grubu altında yer alan Çok Taraflı Yatırım Anlaşmazlıkları Çözüm Merkezi ve Uluslararası Yatırım ve Garanti Kuruluşu örnek oluşturmaktadır.

Gelecek dönemlerde tartışılacak önemli bir sorun da ekoloji ve eko-sistem sağlığı olacaktır. Burada temel soru maliyetleri kimin üstleneceğidir. Maliyetlerin girişimciye yüklenmesi kârlılığın önemli oranda azalmasına neden olabilir. Çözüm bellidir, dış ticaretin bileşimindeki değişim ve ekolojik maliyetleri yüksek olan ürünlerin çevre ülkelere kayması. (Wallerstein ve Hopkins, 2000, 283-306).

SONUÇ

Immanuel Wallerstein tarafından geliştirilen Modern Dünya-Sistemi Analizinde kapitalizm sonsuz sermaye birikiminin önceliği tarafından tanımlanan tarihsel, toplumsal bir "sistem" olarak ele alınır. Sermaye birikmiş zenginlik, geçmişte harcanan emeğin birikimlerinden tükenmemiş olanıdır. Dünya-sisteminin başlangıcından itibaren sürekli genişlemesinin etkisi, şeylerin sürekli metalaşmasıdır. İnsan emeği de bu sürece dâhildir. Doğal kaynaklar, toprak, emek ve insan ilişkileri kendi özgün değerinden soyutlanır ve değişim değeri belirleyen pazarda metaya dönüşür. Sistemde, kapitalistler iç ve dış rakiplerini gözeterek sermaye birikimi ve kârı artırmayı amaçlar. Dış pazar da kâr arayışı anlamında önem kazanır. Kısaca dış ticaret, sistemin sürdürülebilirliği açısından kilit önem taşır.

Wallerstein dış ticareti Batı Avrupa'da gelişen kapitalizm sürecinde ele alır. Kapitalizm, tarihsel bir süreçte on beşinci ve on altıncı yüzyıllardaki kökenlerine kadar uzanarak "dünya-ekonomileri" olarak ele alınır. Dünya-ekonomileri çok sayıda politik merkez ve kültürün birlikte var olduğu, büyük eksensel iş bölümü içeren sosyal yapılardır. Eksensel işbölümü kapitalist dünya-ekonomisini bir arada tutan ve merkeze özgü olan terimdir. Süreç aynı zamanda çevresel süreçleri de birbirine bağlamaktadır. Bir dünya-ekonomisinin zorunlu olarak kapitalist olması gerekir ve kapitalizm ancak dünya-ekonomisi çerçevesi içinde var olabilir. Bu nedenle modern dünya-sistemi, kapitalist bir dünya-ekonomisi olarak tanımlanır.

Analizde dış ticaretin bileşimi ve mekânsal ölçeği incelenirken merkez, çevre ya da yarı çevre ülkeler bazında kapitalizmin değişen dengeleri ele alınır. Dünya-sistemine göre merkeze özgü süreçleri çevresel süreçlerden ayırt eden kilit unsur, bu süreçlerin ne derece tekelleşmiş ve kârlı olduklarıdır. Bazı ülkeler, merkeze özgü ürünleri çevre ülkelere, çevresel ürünleri ise merkez ülkelere ihraç etmektedir. Wallerstein' e göre, merkez ülkeler ekonomik olarak daha güçlü olmaları nedeniyle dünya ticaret düzenini kendi çıkarlarına uygun olarak düzenlemekte ve azgelişmiş çevre ülkelerin doğal kaynaklar ve insan gücünü sömürmektedir. Yarı çevre ülkeler merkez statüsü için rekabet içindedir. Bu durum, sistemi sürekli bir dengesizlik içinde tutar. Merkez, çevre ve yarı-çevre ülkelerin sistem içindeki konumu

değişkendir. Yani tarihsel gelişim içinde merkez olan bir ülke çevre, ya da yarı çevre olan bir ülke merkez konumuna geçebilir. Değişimi belirleyen sermaye birikimidir.

Çevre, yarı-çevre ve merkez iletişimi dünya pazarı ile sağlar. Kapitalist sermayenin sınır ötesi yayılmacı gelişimi uluslararası işbölümüne neden olmaktadır. İşbölümü sadece mesleksel değil, aynı zamanda mekânsal yani coğrafidir. Dünya-ekonomisinin bu biçimde bölünmesi, mesleki görevler hiyerarşisini gerektirir ve yüksek beceri, sermaye isteyen işler "yüksek-dereceli" bölgelere ayrılır. İşgücü insan sermayesini de içine alacak biçimde birikmiş sermayeyi ödüllendirir ve piyasa mekanizması da bu eğilimi destekler.

Meta zincirleri, coğrafi olarak çevreden merkeze doğru gitme eğilimindedir ve mekân hiyerarşisi ile toplumsal işbölümü sağlanır. Merkez-çevre bölgeleri arasında yalnızca işbölümü ölçütleri açısından değil aynı zamanda sermaye birikimi açısından da kutuplaşmalar vardır. Eşitsiz değişim artı değerin ve bu anlamda da dış ticaretin temel belirleyicisidir ve artı değerin bir bölgeden diğerine aktarılmasını sağlar. Artı değer terimi ile kastedilen üretici tarafından elde edilen gerçek kâr miktarıdır.

Wallerstein dünya-sisteminin dönüşümünüdört farklı evrede inceler. Birinci evre, Avrupa ölçekli olan dünya–sisteminin kökenleri ve barındırdığı şartlarının incelendiği 1450–1640 yıllarıdır. Bu süreçte ele alınan feodalizm "nüfusu ve üretim oranları yavaş yavaş artan ekonomik merkezler serisi"olarak tanımlanır (Wallerstein, 2002a, 35). Yapıda artı değer, soyluluk statüsüne sahip ve hukuki mekanizmayı ellerinde bulunduran toprak sahiplerine yani derebeylerine aktarılır. Ancak artı değerin büyük bir bölümü para değil mal cinsinden olduğu için satılması gerekir ve tüccar sınıfı-ticaret kavramı gündeme gelir. Ticaretin kompozisyonunu daha çok lüks mallar oluşturmaktadır. Kapitalist formda oluşacak modern dünya-ekonomisi ile üretim yapısı değişecek ve ticaret toptan ticaret niteliğine bürünecektir.

İkinci evre, sistemin iç uyumunun sağlanması ve güçlenmesi, yani 1640–1815 yıllarıdır. On altıncı yüzyıl dünya-ekonomisi birincil ürün ticaretine dayanmaktadır. Dünya-sistemi analizine göre, işgücünün kontrol sistemi dünya pazarına yönelik üretim yapısına bağlı olarak biçimlenecektir. Bu nedenle sistem içinde her birimin yönetimini farklı işgücü organizasyonları ve farklı artı değer akışı gerçekleştirir. Çevre köle ve serf, yarı-çevre kiracı ve çiftçi, merkez ise ücretli işçi biçiminde emek örgütlenmesi oluşur. Çevrenin ekonomik faaliyetleri madencilik ve tarım gibi işgücü, sömürüsüne dayalı ve artı-değeri merkez nüfus ihtiyacı için kullanılır hale getiren yatırım alanlarını içerir. Yarı-çevrede ortakçı çiftçilik biçiminde örgütlenmiş işgücü vardır. Pazarın gerekleri ve merkez ihtiyacı için tahıl yarı-çevre ürünü olmuş ve yarı-çevre bu dönemde tarımda uzmanlaşmıştır. Dış

ticaret, yüksek kâr sağlamak için hammadde alımı biçimindedir ve aynı zamanda da fiyat artışından faydalanmanın bir yoludur. Devletin güçlenmesi, işgücü pazarının kontrolünü sağlar ve ulusalcılığı geliştirici bir güç oluşturur. Ulusalcılığın burjuva tarafından savunulmasını sağlayan sistem merkantilizmdir. Kısaca devlet ticaret burjuvazisinin dış ticarette elde ettiği kârları toplamak için görevlendirilmiştir.

Modern dünya-sistemi analizinde sistemin dördüncü dönüşüm evresi yani 1815–1917 dönemi, dünya ekonomisinin küresel bir girişime dönüşümünü mümkün kılan modern sanayileşmenin teknolojik değişimidir. Kapitalist dünya-ekonomisinin bütünleşme ve güçlenmesi ise 1917'den günümüze uzanan süreci kapsar (Wallerstein, 2002a: 28). Bu aşamalara paralel biçimde, Modern Dünya-Sistemi adlı kitabın birinci cildi, İspanya imparatorluğunun yükselişi ve yıkılışını, ikinci cildi Hollanda hegemonik imparatorluğunu, Fransa mutlakıyetçi rejimi ile Britanya'nın ortaya çıkışını inceler. Üçüncü cilt Sanayi Devrimi dönemi yani Britanya'nın hâkimiyetini, dördüncü cilt ise Amerika'nın yükselişini ele alır (Okitik ve Kökalan, 2001–2002: 129). Süreçte dünya-ekonomileri sermaye birikim olanaklarıyla belirlenen hegemonik bir seri tanımlayarak, 17. yüzyılda Hollanda, 19. yüzyılda İngiltere ve 20. yüzyılda ABD hegemonyasının oluştuğunu, her hegemonik serinin kendi içinde sistematik birikim döngüsü ile çözümlenmesi ve büyük sermaye çevreleriyle devletlerarasında ilişkilerin birlikte değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koyar.

Hegemonik gücün belirlenmesinde Hollanda ve İngiltere için deniz ticareti yoluyla elde edilen sermaye birikimi önemlidir. Bu bağlamda kolonizasyon ticareti gündeme gelmiş ve kolonizasyon dünya-ekonomisinin durağanlaştığı dönemlerde, sağlayacağı sömürü kazancı ile can simidi görevi üstlenmiştir. Sömürü kazancı önce Hollanda'ya, 1670 yılında Hollanda hegemonyasının sona ermesinden sonra ise yeni hegemonik güç olan İngiltere'ye akacaktır.

Dünya-sisteminde 1945-1990 dönemi, ABD hegemonyasının geçerli olduğu yıllardır. 1945 sonrasında sabit sermayesi tahrip olmayan üretim kapasitesi ve verimliliği artan Amerika merkez ülke olarak dünya para-finans sisteminin yönetimini devralmış ve dünya ticaretinin yön ve bileşimi ile dış yatırımların belirlenmesinde aktif role sahip olmuştur. Ancak bir dizi ekonomik (para sisteminde yaşanan sorunlar, OPEC petrol krizi) ve politik olayın (1968 devrimi, Watergate skandalı, ABD-Sovyet ilişkilerinin yumuşaması) belirlediği gerileme dönemi ile dünya pazarında önemli bir talep azalması ve Amerika kaynaklı çok uluslu firmaların kârlarında da önemli düşüşler yaşanmıştır. Gerçi petrol fiyatlarının üretim üzerindeki azaltıcı etkisi ve artı değerin yeni bir sistematiğe göre değerlendirilmesi ile pazarda geçici bir denge sağlanmış ve artı değer petrol şirketleri ile çok uluslu firmalara ve sonuçta da merkez ülke bankacılık sistemine akmıştır. Gelişimin çevre

ülkelere yansıyan bölümü, dış ticaret hadlerindeki düşme, ödemeler bilançosu sorunları ve dış borçların artışıdır. Borç olarak alınan fonlar merkez ülkelerin ihraç mallarının alımı için kullanılmış ve kısa sürede dünya pazarında yaşanan talep yetersizliği sorunu da böylece çözüme kavuşmuştur. Ancak yapay canlanma uzun sürmemiş ve 1980'lerde borç krizi ortaya çıkmıştır. Bu dönemde kâr oranlarının düşmesi nedeniyle üretim maliyetlerini azaltma çabası sonucu üretim süreci çevre ve yarı-çevre ülkelere kaymıştır. Dünya ticareti yeni gelişime göre belirlenmiş ve çevre ülkelerin gıda üretiminde düşüşler olmuştur. Göç sorunu ve devlet sektörünün küçültülmesi de eklenince çevredeki yoksulluk artmıştır. Çevre ülkelerin üretimleri ancak yüksek ekolojik maliyete sahip ürünler olacaktır.

Analize göre, dış ticaret politikaları dünya-sistemi içinde belirlenir: "Hegemonik bir gücün egemenliğine giden dönemde, pazarda sınıf avantajı arayanlar önceki dönemlerden kalan *iç* siyasi sınırlamaları kaldırmaya çalışırken devlet-içi formu tercih eder. Hegemonyanın çöküş döneminde, pazarda sınıf avantajı arayanlar ise önceki dönemlerden kalan *devletler-arası* sınırlamaları kaldırmaya çalışırken devletler-arası formu destekler görünmektedir." (Wallerstein, 2002b, 89). Bu nedenle dış ticaret politikaları kimi zaman serbest kimi zaman koruyucu, hatta aynı dönemde kimileri için serbest kimileri için ise koruyucu nitelikte olacaktır.

Wallerstein devlet kavramını dünya ölçeğinde işbölümünün belirlenmesi açısından ele alır. Dünya-ekonomisinde tüccarların sahip olduğu avantajlar, yöneticileri çok çeşitli çıkarlara ve baskılara bir biçimde cevap vermek zorunda olan tek bir devletin çatısı altında korunacaktır. Devlet tarafsız bir hakem değildir. İşlevi birbiriyle gizli ittifaklar yapan ve çatışan sosyal gruplar merkezinde tanımlanmalıdır. Devlet ekonomik işlemlerin belli ticari kurallara göre yapılmasını sağlar. Bu biçimde pazarın işleyişi, üretim artışı ve sonuç olarak da ekonomik gelişme açısından motivasyon sağlar. Devletlerarası sistem dünya üretim sisteminin sayesinde işlediği varsayılan dünya serbest pazarını kısıtlayan ve biçimlendiren bir çerçeve yaratmaktadır.

KAYNAKÇA

BRENNER, Robert; (1986), "Kapitalizmin Kökenleri", *11. Tez*, S. 3, 10–28.

FRANK Gunder Andre ve Gill K. BARRY (2003), *Dünya Sistemi: Beş Yüzyıllık mı, Beş Binyıllık Mı?* İmge Kitapevi, Ankara.

GÜLALP, Haldun (1986), "Frank ve Wallerstein", *11. Tez*, S. 3, s. 28–49.

KARAÖMERLİOĞLU, M. Asım, (2001-2002), "Bağımlılık Kuramı, Dünya Sistemi Teorisi ve Osmanlı/Türkiye Çalışmaları", *Toplum ve Bilim*, S. 91, İstanbul.

OKTİK, Nilgün ve KÖKALAN, Füsun (2001–2002), "Immanuel Wallerstein; Tarihsel Kapitalizm Analizi Ve Dünya Sistemi", *Doğu-Batı,* C. 17, 127–139.

ÖZDEMİR, Murat (2006), "Uluslararası Ekonomi Politiğe Marksist Yaklaşımlar", *Toplum ve Bilim,* S. 105, 201–244.

WALLERSTEIN, Immanuel ve HOPKINS Terence, K (2000), *Geçiş Çağı: Dünya Sisteminin Yörüngesi(1945–2025),* Çev. Nuri Ersoy, Ender Abadoğlu, Orhan Akalın, Yücel Kaya, Avesta Yayıncılık, İstanbul.

WALLERSTEIN, Immanuel (2002a), M*odern Dünya-Sistemi,* Cilt 1, Çev. Latif Boyacı, 2. Baskı, Bakış Yayıncılık, İstanbul.

WALLERSTEIN, Immanuel (2002b), M*odern Dünya-Sistemi,* Cilt 2, Çev. Latif Boyacı, Bakış Yayıncılık, İstanbul.

WALLERSTEIN, Immanuel; (2011), *Modern Dünya-Sistemi,* Cilt 3, Çev. Latif Boyacı, Yarın Yayınları, İstanbul.

WALLERSTEIN, Immanuel; (2002c), *Tarihsel Kapitalizm*, Çev. Necmiye Alpay, Metis Yayıncılık, 3. Baskı, İstanbul.

WALLERSTEIN, Immanuel; (2005a), *Yeni Bir Sosyal Bilim İçin,* Çev. Ender Abadoğlu*,* 2. Baskı, Aram Yayıncılık, İstanbul.

WALLERSTEIN, Immanuel, I, JURNA. C. KELLER, E. vd. (2005b), *Gulbenkian Komisyonu Sosyal Bilimleri Açın,* Çev. Şirin Tekeli, 2. Baskı, Metis Yayınları, İstanbul.

WALLERSTEIN, Immanuel; (2005c), *Dünya Sistemleri Analizi: Bir Giriş,* Çev. Ender Abadoğlu- Nuri Ersoy*,* 2. Baskı, Aram Yayıncılık, İstanbul.

WALLERSTEIN, Immanuel; (2005d), "İlim Adamları Sınıfının Ana Akımı ve gerçeklik: Bir Dönüm Noktasında Mıyız?", *Modern Küresel Sistem*, Çev. M. Kürşad Atalar, Pınar Yayınları, İstanbul.

SAVRAN, Sungur; (2008), *Kod Adı Küreselleşme: 21. Yüzyılda Emperyalizm*, Yordam Kitap, İstanbul.

YARKIN, Gülistan; (2008), "Immanuel Wallerstein ve Marksizm", *Praksis*, S. 18, 159-184.